

<https://doi.org/10.15407/socium2020.03.044>
УДК 316.74

Паращевін М.А., д-р соціол. наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології, Інститут соціології НАН України, вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, Україна, email: paraschevin@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1384-4539>, Scopus Author ID: 57195496486

РЕЛІГІЙНІ СКЛАДОВІ ОСНОВНИХ РИЗИКІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Стаття присвячена визначенню впливу релігійного чинника на систему основних ризиків, що загрожують функціонуванню українського суспільства. Останнім часом кількість і сила ризиків для нормального функціонування українського суспільства помітно збільшилися. З огляду на певне релігійне “відродження”, одними з можливих ризиків є проблеми взаємодії між різними релігійними суб'єктами, а також релігійними суб'єктами та секулярним суспільством. Відповідно, зберігається потреба у відстеженні таких ризиків та оцінці їхньої значущості для суспільства. Обґрунтовано, що хоча релігія в Україні, переважно через діяльність релігійних організацій, може впливати на існування та реалізацію основних суспільних ризиків, проте її діяльність не створює системних ризиків. Безпосередньо релігія впливає на розгортання суспільно-політичних ризиків, натомість вплив на ризики в економічній і демографічній сферах відсутній. Водночас наслідки взаємодії релігії з іншими джерелами суспільно-політичних ризиків є доволі обмеженими, скоріше, суспільно-політичні ризики зумовлюють прояв релігійних ризиків. Серед різних форм потенційного релігійного впливу на суспільно-політичні та гуманітарні ризики найпомітнішим є вплив взаємодії між найбільшими православними церквами (ПЦУ та УПЦ). Така взаємодія протягом тривалого часу характеризувалася ворожістю та відкритими конфліктами, і подібна ситуація, імовірно, триватиме й надалі. При цьому навіть відкриті конфлікти між цими церквами є і будуть локальними, нетривалими, залежними від політичної кон'юнктури. У більшій віддаленій перспективі помітним ризиком стає роль релігії в архаїзації масової свідомості, її дегуманізації, втраті здатності формувати раціональну картину світу та в підтримці суспільної й індивідуальної психічної напруженості.

Ключові слова: суспільні ризики, система ризиків, релігія, релігійні організації, релігійні конфлікти, релігійний вплив.

Paraschevin M.A., Dr.Habil (Sociology), Leading research fellow, Department of Social Psychology, Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine, 12, Shovkovychna Str., Kyiv, 01021, Ukraine, email: paraschevin@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1384-4539>, Scopus Author ID: 57195496486

RELIGIOUS COMPONENTS OF MAIN RISKS FOR FUNCTIONING AND PRESERVATION OF UKRAINIAN SOCIETY

The article dwells upon determination of the religious factor influence on the system of main risks which are threats to the functioning of Ukrainian society. Now the number and strength of risks for the normal functioning and existence of Ukrainian society have noticeably increased. As for some

¹ Статтю підготовлено у рамках виконання наукової роботи Інституту соціології НАН України “Системні ризики нестабільного суспільства: бідність, соціальна напруженість, культурна інволюція” за бюджетною програмою “Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень”. Матеріал друкується як запрошення до дискусії.

religious “revival”, one of the possible dangers is the problems of interaction between various religious actors, and between religious actors and secular society. Accordingly, a need remains for monitoring such risks, assessing their significance for the social whole. It is justified that although religion in Ukraine, mainly through religious organizations, can influence the existence and realization of primary social risks, its activities do not create system risks. Religion is relatively more robust and directly added to socio-political risks, but there is no influence on risks in the economic and demographic areas. At the same time, the consequences of the interaction of religion with other sources of socio-political risks are quite limited. On the contrary, social and political risks stipulate more manifestation of religious risks. Among the various forms of potential religious influence on socio-political and humanitarian risks, the most noticeable is the influence of interactions between the largest Orthodox Churches (Orthodox Church of Ukraine and Ukrainian Orthodox Church). Such interaction has been characterized by hostility and open conflicts, and this situation most likely will continue in the future. At the same time, even open conflicts between these Churches are and will be local, short-term, and dependent on the political situation. In the longer term, the role of religion in the archaization of mass consciousness, its dehumanization, the loss of the ability to create a rational picture of the world, and in maintaining social and individual mental tension becomes a noticeable risk.

Keywords: *social risks, the system of risks, religion, religious organizations, religious conflicts, religious influence.*

Ризики та небезпеки є невід’ємною складовою функціонування будь-яких людських спільнот і похідною від такого функціонування. Водночас міра ризику, з яким стикається суспільство, не є постійною величиною. Мають місце коливання їх потужності (зростання – зменшення), що залежить як від процесів всередині соціальної системи, так і від впливів зовнішнього для цієї системи середовища. Масштаб ризиків для українського суспільства протягом останніх кількох років зріс і значною мірою визначається іншими, ніж, скажімо, в західноєвропейських суспільствах, чинниками, що й потребує їхнього аналізу та визначення варіантів протидії саме в українському контексті. При цьому багато ризиків існують не самі по собі, а є взаємопов’язаними, коли актуалізація одних ризиків може підсилювати інші. Так, політичні ризики впливають на ризики економічні, і навпаки, ризики в економічній царині можуть впливати на ризики гуманітарної сфери (скажімо, на ризики зменшення освітнього та інтелектуального рівня населення). Відповідно, ризики існують як певна взаємопов’язана система, і аналізувати їх потрібно саме в їхньому взаємозв’язку.

Сьогодні джерел ризиків є багато. Одним з таких джерел є процеси, що відбуваються (чи можуть відбуватися) в релігійній сфері. ХХ ст. – час конфліктів, які виникали переважно внаслідок матеріальних причин (економічних і політичних інтересів світових імперій) та світської ідеології (комуністична ідеологія протистояла ліберальній, консервативній і фашистській, фашистська ідеологія боролася з консервативною та ліберальною). Проте протягом останніх 40 років релігійні ідеї, смисли та організації частково взяли реванш, і сьогодні в багатьох випадках без врахування релігійного чинника аналізувати соціальні процеси стає складно або неможливо. Іноді повернення релігії до суспільного порядку денного дає можливість вирішувати суспільні проблеми, але більш помітними є загрози, які несе подібне повернення.

Водночас рівень таких загроз є різним в різних суспільствах, що потребує не лише певних узагальнень з цієї проблематики, але й локального аналізу, який давав би змогу скласти уявлення про потенціал впливу релігії в конкретному суспільстві.

Отже, **метою статті** є визначення місця релігійної складової в системі тих основних суспільних ризиків, з якими стикається сьогодні українське суспільство. Адже соціальні ризики можуть бути доволі локальними, такими, що стосуються життєдіяльності окремих людей або невеликих спільнот (ризики мікрорівня), і можуть стосуватися великої частки або суспільства у цілому (ризики мезо- чи макрорівня). Представлений аналіз спрямовано саме на останні два рівні. При цьому увагу приділено переважно системним ризикам, тобто ризикам для самого існування цієї суспільної системи.

Проблематика старих і нових загроз від релігії, її впливу на суспільні процеси порушувалася в роботах багатьох дослідників [1–10]. Після Революції Гідності ця проблематика набула особливої гостроти та емоційного забарвлення. А. Арістова, О. Горкуша, В. Васютинський, С. Здіорук, А. Колодний, О. Недавня, О. Саган, В. Титаренко, Л. Филипович, О. Хмільовська, В. Шевченко акцентувалися на питаннях сприяння чи заваді релігії боротьбі України проти російської агресії [11–18]. Проте, розглядаючи релігійні загрози в нових умовах війни з Росією, автори схильні перебільшувати значення релігії в нинішньому суспільстві і, відповідно, масштаб пов'язаних з релігією загроз.

Щодо основних ризиків для українського суспільства, то ризиками, які мають переважно зовнішній стосовно нашої соціальної системи характер (мало або зовсім не залежать від дій України як суб'єкта), є:

- відновлення активних бойових дій на Донбасі з ініціативи російської сторони, або поширення російської агресії в інших місцях (в Херсонській області на межі з Кримом, Харківській, Сумській областях чи деінде);

- збереження стану “тліючих” бойових дій на межі з окупованими частинами Донецької та Луганської областей (оскільки такий “тліючий” конфлікт виснажуватиме ресурси, яких в певний момент може не вистачити для забезпечення стабільності існування держави);

- поглиблення світової економічної та фінансової кризи, чий вплив на українську економіку може бути катастрофічним;

- відмова США та країн Європи від підтримки України в її боротьбі з російською агресією.

Ризиками, які мають переважно внутрішнє походження, тобто визначаються головним чином діями внутрішньо українських суб'єктів, є:

- зростання масштабів економічної кризи внаслідок некомпетентності керівників економічної політики (які не здатні забезпечувати ані економічне зростання, ані підтримку попереднього рівня економіки). Такі загрози в крайніх проявах можуть призвести не просто до падіння рівня життя, але й до суспільно-політичної кризи, масових заворушень, руйнації всієї суспільної системи;

- деіндустріалізація країни й зосередження на виробництві сировини, що призводить до надмірної залежності від її експорту (який в умовах світової економічної кризи скорочуватиметься), та від імпорту товарів широкого вжитку;
- масштаби зовнішнього національного боргу, чиє обслуговування виявляється неможливим без нових запозичень, що створює постійну віддалену чи близьку перспективу національного дефолту, наслідками якого може бути руйнація економіки та суспільно-політична криза з масовими заворушеннями;
- наявний рівень соціальної та майнової нерівності, який підживлює почуття незадоволення, ненависті, відчуження соціальних груп одна від одної, зменшує готовність захищати наявний суспільний лад, може провокувати виступи протесту та бунт;
- відсутність нормального функціонування державно-управлінського апарату, зокрема збереження високого рівня корупційного навантаження на економіку, яке гальмує господарську діяльність, виводить велику кількість ресурсів з продуктивного обігу та зменшує можливості держави фінансувати критично важливі сфери (охорону здоров'я, освіту тощо);
- прихід до влади політичних сил, які прагнуть до згортання реформ, спрямованих на наближення України до економічно розвинутих демократичних держав, і намагатимуться повернути нашу країну в орбіту впливу Російської Федерації;
- недостатній розвиток політичної нації та готовності до активного захисту української держави;
- ризики демографічних змін: скорочення кількості населення, виїзд найактивнішої частки населення за кордон на тимчасову роботу або й на постійне проживання, старіння населення;
- проблематичність для більшої частки населення формування адекватної раціональної картини світу внаслідок переповненості інформаційного простору різноманітним інформаційним “шумом”, перекручуваннями або явною неправдою, антиукраїнськими наративами й ідеологіями.

На мою думку, у цьому переліку зазначені найсуттєвіші системні ризики (або ті, які наближаються за своєю потужністю до системних)². Чимало з них є взаємопов'язаними та взаємодоповнюваними. Ризики економічної сфери, пов'язані з падінням рівня життя, впливають на політичні (реванш політичних сил, залежних від Росії) та демографічні ризики (скорочення населення через збільшення смертності та виїзд населення за кордон). Так само негативні тенденції щодо соціальної справедливості та забезпечення рівності можливостей зменшують бажання захищати національну державу та створюють загрозу її руйнації під дією зовнішніх сил; проблематизація

² Хоча всі ці загрози можна віднести до системних, проте вони різняться за, так би мовити, близькістю. Зрозуміло, що загроза зовнішньої агресії або приходу до влади капітулянтських політичних сил є набагато ближчою та безпосереднішою, ніж загроза від змін масової свідомості під впливом недостовірної чи некоректної інформації, чи загроза від старіння населення. Тому ці загрози можуть видаватися дещо несумірними, але всі вони становлять загрозу для всієї суспільної системи в найближчому та віддаленому майбутньому.

формування адекватної картини світу збільшує ризики неготовності до спротиву зовнішній агресії або й готовності до підтримки такої агресії.

Яке ж місце в цій системі посідає релігія? Як бачимо, безпосередньо до переліку системних загроз релігія не потрапляє. Адже ризики від релігії можуть походити від негативних взаємодій між: 1) “традиційними” та “нетрадиційними” для певного суспільства віруваннями (ідеями); 2) “традиційними” для певного суспільства, але змістовно відмінними віруваннями (ідеями); 3) релігійними та світськими цінностями й нормами; 4) домінуючою в суспільстві релігійною організацією та релігійними організаціями, прихильники яких становлять невелику меншість; 5) релігійними організаціями, які охоплюють великі частки релігійного загалу; 6) релігійними організаціями, кожна з яких охоплює невелику частку релігійного загалу; 7) релігійними та світськими суб’єктами, на підставі світських інтересів перших (включно із ситуаціями використання релігійних суб’єктів іноземними державами для просування своїх інтересів). І можна стверджувати, що: 1) присутність відмінних релігійних вчень непомітно з погляду продукованої ними конфліктності (конфліктів на зразок фактичної війни між сунітами та шіїтами в Іраку немає й близько); 2) конфлікти між домінуючими церквами та дрібними релігійними суб’єктами, так само як і конфлікти між невеликими за представленістю вірян релігійними організаціями можливі лише в дуже обмежених масштабах. Решта із зазначених джерел сьогодні долучається до продукування суспільних ризиків, проте вони не стають джерелом системних ризиків, хоча й можуть збільшувати ймовірність реалізації інших загроз системного рівня.

При цьому релігійний чинник може долучатися не до всіх згаданих системних ризиків. Вочевидь релігія не впливає на ризики “економічного блоку”. Так само релігія не впливає на дисфункцію державно-управлінського апарату і не поглиблює демографічних ризиків. Натомість підсилювати ризики приходу до влади політичних сил, націлених на відновлення “домайданних” форм управління країною, політичну залежність від Росії, та ризики, пов’язані з розмиванням національної ідентичності, релігія здатна.

Яким саме чином це може відбуватися? Міркуючи про пов’язані з релігією суспільні ризики, насамперед, на думку спадають наявні та потенційні наслідки триваючого протистояння двох православних церков, до яких належать майже всі воцерковлені³ православні віруючі, та більшість віруючих, які вважають себе православними. Протягом всього періоду незалежності України зберігаються суперечності між Українською православною церквою (УПЦ), яка залишається частиною Руської православної церкви (РПЦ), та раніше Українською православною церквою Київського патріархату (УПЦ КП), а нині – Православною церквою України (ПЦУ). Цей конфлікт двох релігійних організацій, чия боротьба визначається не стільки релігійними, скільки політичними та фінансовими чинниками, не обмежується колом

³ Під воцерковленими в цьому випадку розуміються всі особи, які ідентифікують себе з певною церквою (на відміну від осіб, які практикують релігійність без звернення до певної релігійної організації), незалежно від частоти звернення до цієї церкви.

самих цих організацій, а певною мірою захоплює в поле свого тяжіння й широкі маси населення. Адже віряни цих двох церков є доволі великими соціальними групами; якщо вважати, що релігійні особи становляють близько 80% дорослого населення України, серед яких близько 75% – християни, серед останніх близько 60% належать до цих двох церков [19, с. 514–515], то кожна з них налічує мільйони людей⁴. При цьому за умов відсутності відмінностей у віровченні та обрядності, приналежність до однієї чи іншої церкви чималою мірою пов'язана з поглядами на побудову української держави: якщо прихильники УПЦ КП/ПЦУ більш схильні до європейського вектору руху України, і як мінімум з підозрою ставляться до Росії, то прихильники УПЦ більш схильні до обережного ставлення до Європи та до збереження максимально тісних зв'язків з Росією [20]. Як зазначив В. Васютинський, “конфесійна належність стала політичною позицією, маркером соціальної ідентичності та індикатором цивілізаційного вибору індивіда” [14, р. 139]. Отже, конфесійна належність частково стає складовою соціально-політичних і ціннісних орієнтацій, конкуренції великих соціальних груп і виразником їхніх інтересів, формування національної або збереження імперської ідентичності і як така долучається до створення ризику відмови від демократизації, лібералізації умов життя, формування правової держави. Особливої актуальності це питання набуло після російської агресії в Криму й на Донбасі та в умовах загрози продовження цієї агресії.

Конфлікт між ПЦУ та УПЦ щодо суспільних загроз може проявлятися кількома шляхами. Насамперед, це прямі зіткнення між вірянами зазначених церков, із застосуванням насильства. Протягом періоду незалежності України насильницькі зіткнення між прихильниками УПЦ та УПЦ КП/ПЦУ періодично відбувалися, але мали локальний характер і низьку інтенсивність, порушуючи переважно питання володіння церковним майном. Вони визначалися не суперечками щодо релігійних ідей, а проблематикою матеріального забезпечення функціонування релігійних громад, і мали відчутне політичне підґрунтя (позиціонувались як боротьба національної церкви з церквою, яка служить ворожій країні).

Відкриті конфлікти між УПЦ та УПЦ КП/ПЦУ характеризуються хвилеподібним характером, збільшуючись і зменшуючись за частотою. Останнє загострення відбулося з початком російської агресії в Криму й на Донбасі у 2014–2015 рр. Згодом інтенсивність конфлікту зменшилася, а після утворення на базі УПЦ КП та Української автокефальної православної церкви нової ПЦУ, чие створення багато в чому завдячує тодішньому політичному режиму, знову зросла. Періоди збурення міжцерковного протистояння синхронізувалися з періодами загострення протистояння політичного та суттєво залежали від дій держави, зокрема від готовності останньої або явно підтримувати певну церкву, або принаймні закривати очі на протиправні дії

⁴ І хоча переважна більшість з цих мільйонів належить до певної церкви формально (вони дуже рідко відвідують храми своєї церкви, не беруть участі в житті релігійних громад, не цікавляться церковним життям), проте у випадку якихось загроз для церкви реагуватимуть на них, а інформація, яка йде від церкви, може якщо не формувати, то принаймні закріплювати їхні світські орієнтації та уявлення.

якоїсь зі сторін конфлікту. Внаслідок цього маємо залежність ризиків конфлікту між церквами від суспільно-політичних ризиків, натомість зворотний вплив є значно меншим. Отже, суспільно-політичні ризики виявляються первинними, хоча релігійний чинник здатен додавати до них нових ліній і “барв”.

І такий стан найімовірніше зберігатиметься й надалі, оскільки найближчим часом немає підстав очікувати кардинальних змін в умовах взаємодії між ПЦУ та УПЦ.

По-перше, незмінним залишається ставлення УПЦ/РПЦ до ПЦУ. Перші однозначно не визнають ПЦУ православною церквою та стороною діалогу. Прихильники та духовенство ПЦУ розглядаються лише як розкольники; в текстах, що походять від УПЦ, ПЦУ згадується виключно у лапках (“ПЦУ”), іноді з приставкою “так звана”. Переходи з УПЦ до ПЦУ майже завжди оголошуються захопленнями та “рейдерством”. Примирення з ПЦУ розглядається УПЦ виключно як ліквідація першої, покаєння та повернення в лоно УПЦ/РПЦ її священнослужителів. Подібний підхід є вочевидь безперспективним і таким, що підтримує ворожість та прагнення ПЦУ робити все можливе для зменшення значення УПЦ в православному полі нашої країни.

По-друге, не змінилися суспільно-політичні умови, які багато в чому визначають інтенсивність протистояння: російська агресія триває, Україна й надалі захищається від цієї агресії, всередині України зберігаються тертя між прихильниками та противниками “російського світу” (рос. – “русского мира”). Відповідно, Росія, застосовуючи всі можливі засоби впливу й тиску, використовувала, використовує й використовуватиме РПЦ як інструмент гібридної війни проти України, що не дає можливості УПЦ (як залежній від РПЦ структурі) бути цілковито нейтральною. Отже, зберігаються підстави для звинувачень УПЦ в антидержавній, зрадницькій діяльності, в прямому пособництві агресору, що сприяє негативному ставленню до неї значної частки населення (не тільки православних, але й представників інших конфесій і нерелігійних осіб). Такі умови спричиняють прояви насильства з боку одних і мовчазну підтримку такого насильства з боку інших груп.

Незмінність базових умов визначає те, що насильницькі конфлікти між прихильниками УПЦ та ПЦУ щодо перетікання релігійних громад і переходу храмів й іншого церковного майна є потенційними ризиками, які періодично ставатимуть реальністю. Проте варто очікувати, що подібні ризики й надалі збережуть свою локальність і низьку інтенсивність. Адже зазначені конфлікти відбуваються переважно в окремих селах чи містах, в різний час і тривають недовго.

Обмеженість відкритих конфліктів через релігійні питання позначається і на громадській думці. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, побоювання міжрелігійних конфліктів у переліку різних страхів протягом більш ніж 10-ти останніх років згадувалося нечасто. Поширеність таких згадок мала слабкі коливання, зростання спостерігалось у 2014, 2016 та 2018 роках (в останньому році фіксувався найбільший рівень таких згадувань за весь час спостережень) (рис. 1).

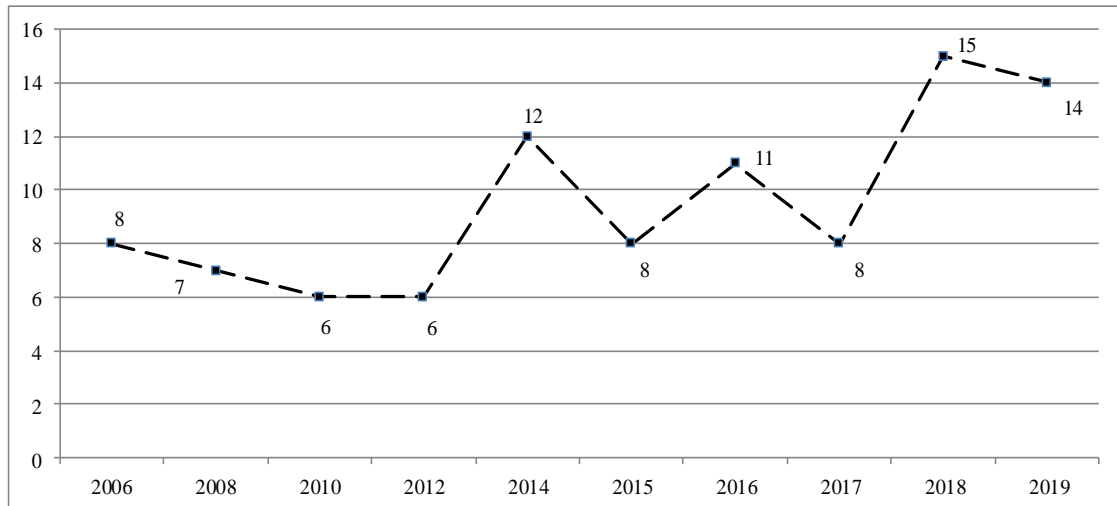

Рис. 1. Частота згадувань міжрелігійних конфліктів у переліку наявних побоювань у 2006–2019 рр., %

Якщо порівняти вибір цього варіанта з іншими (загрозами), то зазвичай його відносна частота згадувань є доволі малою. Зокрема, в опитуваннях 2018–2019 рр. цей варіант опинявся на 14-му місці з 17-ти наявних; натомість майже в усі попередні роки використання відповідного індикатора цей варіант посідав, порівняно з іншими джерелами побоювань, останнє місце [19, с. 483]. Отже, досить невелика частка наших громадян помічає подібні конфлікти.

Водночас є обставини, здатні призвести до радикалізації конфлікту в цій сфері. Такими є спроби прихильників ПЦУ або держави, що діятиме на користь ПЦУ, насильницького перепідпорядкування високостатусних символічних місць – Києво-Печерської та Почаївської лавр. Питання щодо Києво-Печерської лаври періодично виникає в інформаційному полі⁵, що збуджує прихильників УПЦ. Як зазначав Ю. Чорноморець, “захист святинь” може лише мобілізувати прихильників УПЦ МП, для яких світ ділитиметься на “злих українців” і “гарних росіян”⁶. Реальних кроків у цьому напрямі поки не здійснювалося, проте вони не виключені в майбутньому, і це може викликати чималі заворушення (хоча така ситуація є, скоріше, гіпотетичною й малоймовірною).

⁵ Миняйло Н. Кому перейдуть українские лавры после Томоса. *Delo.ua*. URL: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/komu-perejdut-ukrainskie-lavry-posle-tomosa-347596/>; Филарет: Киево-Печерская и Почаевская лавры будут принадлежать Православной церкви Украины. *Gordonua.com*. URL: <https://gordonua.com/news/society/filaret-kievo-pecherskaya-i-pochaevskaya-lavry-budut-prinadlezhat-ukrainskoj-pravoslavnoj-cerkvi-658060.html>; Петицію з вимогою передати Києво-Печерську лавру ПЦУ опублікували на сайті уряду. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lavra-orenda-petytsia/30637353.html>

⁶ Миняйло Н. Кому перейдуть украинские лавры после Томоса.

Крім того, певної напруженості може додати перехід з рівня спонтанних зіткнень рядових вірян до протистояння бойових загонів. Голова Служби зовнішньої розвідки України В. Кондратюк стверджує, що “ще один спецпроект Кремля – спроби створення й легалізації в регіонах України парамілітарних формувань у рамках релігійних громад з наділенням їх правоохоронними функціями. Йдеться про активізацію діяльності проросійських “козацьких” організацій, які намагаються на місцевому рівні дублювати функції поліції з охорони громадського порядку. Такі випадки фіксувалися, зокрема, у Київській, Вінницькій, Запорізькій областях”⁷. Натомість на боці ПЦУ можуть виступати члени націоналістичних формувань. З огляду на обмежену чисельність таких загонів і суттєву перевагу в силі у правоохоронних органів, а також на локалізованість місць можливих зіткнень, масштаби насильства збільшаться не набагато, і відповідні ризики залишаться локальними.

Сподіватися на зменшення інтенсивності та масштабів конфлікту між прихильниками ПЦУ та УПЦ можна завдяки характеру цього конфлікту та релігійності нашого населення. Адже масштабні конфлікти з релігійним підтекстом (Ліван, Північна Ірландія, Югославія), які руйнували країни в цілому (чи створювали загрозу такої руйнації), відбувалися при наявності власне віросповідальних (ідейних) відмінностей (між мусульманами та християнами, католиками й протестантами, прихильниками різних течій ісламу). У нашому випадку такі відмінності між ПЦУ та УПЦ відсутні. Крім того, релігійні війни передбачають наявність високої міри включеності релігійних ідей чи конфесійних ідентифікацій у повсякденні уявлення великих мас людей. Натомість релігійність нашого населення є значною мірою секуляризованою й перебуває на ритуально-магічному рівні, що суттєво обмежує релігійну мотивацію позацерковної поведінки. Так, за даними загальнонаціонального репрезентативного опитування, здійсненого соціологічною службою Центру Разумкова в жовтні 2019 р., близько 1/4 респондентів, які визнають свою приналежність до основних православних церков, взагалі не відвідують релігійних служб, зібрань, близько 20% серед осіб, які відвідують, роблять це раз на тиждень або частіше, близько половини відвідують релігійні служби та зібрання лише під час релігійних свят [21, с. 20]. І хоча більшість опитаних (56%) зазначили, що релігія в їхньому житті є важливою, водночас лише 12% всіх опитаних зазначили релігійність серед найважливіших якостей, які необхідно культивувати у дітей [21, с. 18–19].

Все це не заважає тому, щоб церковне питання ставало елементом і стимулом конфліктів суспільно-політичного походження. Зокрема, релігійна риторика може використовуватися для “демонізації іншого” та формування образу ворога, як це мало місце під час активної фази війни на Донбасі⁸ [22]. Проте релігійна риторика в

⁷ Кондратюк В. Релакс не на часі. *Zn.ua*. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/relaks-ne-na-chasi.html>

⁸ Солдатов А. Не благая весть. *Релігія в Україні*. 2014. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/27312-ne-blagaya-vest.html; Васін М. Свобода думки, совісті та релігії в Україні – 2016. Київ: Інститут релігійної свободи, 2017. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1784%3A1&catid=37%3AArt&Itemid=64&lang=uk

обґрунтуванні цього конфлікту посідає другорядне місце, тоді як домінуючими темами з боку Росії та її підлеглих на Донбасі є націоналізм, фашизм, боротьба зі США, Заходом, “порятунок росіян”. Отже, релігійна тема є похідною та додатковою, тому ризики від релігійного підживлення російсько-українського конфлікту мають обмежений характер і аж ніяк не є системними.

Загрози, які походять від суперечки між ПЦУ та УПЦ, можуть проявлятися не лише у формі прямих зіткнень між прихильниками цих церков, але й непрямим чином через збільшення соціальної напруженості, посилення ворожості між різними сегментами нашого суспільства. Адже прихильники ПЦУ звинувачують прихильників УПЦ у сприянні російській агресії, натомість другі звинувачують перших у бажанні знищити УПЦ. Нерідко наступ на УПЦ трактується її прихильниками не просто як конфесійний конфлікт, а як прояв русофобії. Навіть у випадках, коли міжцерковний конфлікт не призводить до безпосередніх зіткнень віруючих, він може провокувати формування чи посилення стресу. Власне сама інформація про міжцерковні чвари, яка передається каналами міжособистісного спілкування або ЗМІ, сприяє формуванню атмосфери непевності та ворожості і, відповідно, напруженості. Тривалий час сайт УПЦ нагадує зведення з театру бойових дій, сповнений інформацією про “рейдерські захоплення” храмів у різних регіонах країни та насильство під час цих захоплень щодо віруючих⁹. Водночас прихильники ПЦУ активно звинувачують УПЦ у колабораціонізмі, антиукраїнській діяльності¹⁰. Все це як мінімум не сприяє стабільності, а, скоріше, веде до зростання напруженості. Натомість напруженість може досягати критичного рівня й спричинити дезінтеграцію суспільства, сплески насильства, що може стати руйнівним для соціальної системи. Проте ці загрози є потенційними, обмеженими за масштабом та по суті такими, що не піддаються прогнозу. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, досить невелика частка населення зазначала міжрелігійні конфлікти серед переліку основних суспільних загроз. А згідно з опитуванням 2019 р.

⁹ На Закарпатті сотні вірян УПЦ с. Ділове зібралися відстояти свій храм. 2020. URL: <https://news.church.ua/2020/08/12/na-zakarpatti-sotni-viryany-upc-s-dilove-zibralisya-vidstoyati-svij-xram/>; На Кропивниччині місцева влада без відома вірян “переводить” на папері храми УПЦ у “ПЦУ”. Українська Православна Церква. 2020. URL: <https://news.church.ua/2020/08/07/na-kropivnichchini-misceva-vlada-bez-vidoma-viryany-perevodit-na-papery-xramy-upc-u-pcu/>; На Сумщині “клірики ПЦУ” та “Правий сектор” вчинили спробу захоплення церковного приміщення УПЦ. Українська Православна Церква. 2020. URL: <https://news.church.ua/2020/06/04/na-sumshhini-kliriki-pcu-ta-pravij-sektor-vchynili-sprobu-zaxoplennya-cerkovnogo-primishhennya-upc/>

¹⁰ Представники УПЦ МП проводять серед військовослужбовців антидержавну пропаганду, – одеські націоналісти. *Релігійна правда*. 2018. URL: <http://religionpravda.com.ua/2018/08/16/predstavnyky-upc-mp-provodyat-sered-v/>; Рівненська облрада ухвалила звернення щодо антиукраїнської діяльності УПЦ МП. *Главком*. 2018. URL: <https://glavcom.ua/news/rivnenska-oblrada-uhvalila-zvernennya-shchodo-antiukrajinskoji-diyalnosti-upc-mp-481710.html>; Деркач Т. УПЦ МП и гонения: ожидания и реальность. Релігійно-інформаційна служба України. 2019. URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/74670/

соціологічної служби Центру Разумкова, більшість населення критично ставиться до тих мотивів, які визначають конфлікт між вірянами різних церков: зокрема, 36% вважають джерелом таких конфліктів суперечки за майно та будівлі, 33% вважають такі конфлікти суто політичними, а 29% пов'язують їх з прагненням церковних ієрархів до влади; у національному питанні джерело конфліктів вбачали лише 14% опитаних [21, с. 29]. З огляду на такі оцінки, навряд чи церкви у своєму протистоянні можуть очікувати на масову підтримку.

Сьогодні та в осяйному майбутньому взаємовідносини між ПЦУ та УПЦ є основним, але не єдиним ризиком, пов'язаним з релігійними питаннями. Крім того, певні ризики несуть й самі процеси формування ПЦУ. Залишається невизначеним, чи будуть такі процеси автономними, самоорганізаційними, організовуваними “знизу” (виключно за бажанням віруючих) або з обмеженою державною підтримкою (надання фінансової чи іншої ресурсної допомоги, дипломатична підтримка у відносинах із закордонними церквами тощо), або держава розглядатиме ПЦУ як квазідержавну церкву, сприяючи її формуванню не лише морально та матеріально, але й силовою підтримкою. Дотепер вплив владних органів зводився головним чином до мирної підтримки “своїх” організацій. Після 2014 р. виникали побоювання, що влада підтримає й насильницькі дії проти однієї з церков. Цього не відбулося (принаймні не набуло системного характеру), і після приходу до влади В. Зеленського держава, скоріше, дистанціювалася від міжрелігійних взаємовідносин. Проте бажання використати владний ресурс для коригування релігійного поля зберігається. В липні 2020 р. Голова Комітету Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів Г. Третякова заявила, що Комітет розробляє законопроект про діяльність деструктивних релігійних організацій¹¹. І хоча тут йдеться не про православні церкви, а про “секти”, сам факт звернення до цієї тематики, бажання скоригувати надзвичайно ліберальну щодо релігійних організацій законодавчу базу в бік її делібералізації дозволяє припускати, що в майбутньому можливі й інші кроки, зокрема, пов'язані зі спробами використання державного примусу у взаємовідносинах з релігійними організаціями, з придушенням якоїсь з основних церков¹². Натомість подібні дії створюють загрози для релігійного миру і, відповідно, для соціальної стабільності та інтеграції.

Крім того, формування ПЦУ ускладнюється діями колишнього Патріарха Філарета, який в червні 2019 р. оголосив про вихід зі складу ПЦУ та про продовження існування УПЦ КП¹³, а в липні 2020 р. опублікував відкрите звернення до керівництва України, в якому просить “повернути незаконно відібрану державну реєстрацію

¹¹ Коломієць В. Депутати вирішили взятися за боротьбу з сектами. *Gromadske*. 2020. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/deputaty-reshili-vzyatsya-za-borbu-s-sektami>

¹² Якщо тепер, так би мовити, наступаючою стороною є ПЦУ, на боці якої можуть бути національно орієнтовані політичні режими, а стороною, що обороняється, є УПЦ, то у випадку перемоги імперсько орієнтованого режиму ситуація може змінитися на протилежну.

¹³ Ржеутська Л. “Помісний собор” Філарета: навіщо патріарху відновлення УПЦ КП? 2019. URL: dw.com/uk/помісний-собор-філарета-навіщо-патріарху-відновлення-упц-кп/a-49282435

Української православної церкви Київського патріархату”¹⁴. Тобто Філарет претендує на відновлення своєї власної церкви, а оскільки “цільова група” у цієї церкви та ПЦУ є спільна, то відновлення УПЦ КП можливе лише за рахунок відбору пастви у ПЦУ. Тож нині з’явилася загроза додавання до лінії розламу ПЦУ – УПЦ ще й лінії ПЦУ – УПЦ КП. Наразі така загроза видається досить незначною, але певну додаткову напруженість такий стан створюватиме.

Успішність розбудови ПЦУ також може нести певні ризики. Адже ця церква розглядається Росією як загроза для її планів щодо України. Згадаємо, коли Синод Вселенського патріархату підтримав надання автокефалії українській церкві, це питання порушувалося під час засідання Ради Безпеки Росії¹⁵. З огляду на це, успішний розвиток ПЦУ може викликати посилення протидії з боку Росії, зокрема, через активізацію діяльності тих політичних сил і соціальних груп, які перебувають під російським впливом, та дій УПЦ й афілійованих з нею структур щодо дискредитації ПЦУ, а також через посилення міжрелігійної ворожнечі (припускають і здійснення відвертих провокацій).

Певні ризики для суспільних процесів виникають і внаслідок конфлікту між сучасними та релігійними нормами й цінностями, між поведінкою, що визначається релігійною вірою, та світськими вимогами. Подібні конфлікти виникають як на духовному рівні, так і в безпосередніх взаємодіях релігійних суб’єктів і державних органів. Щодо першого, йдеться про намагання релігійних організацій заперечувати суспільні норми, які мають модерне походження, або є логічним розвитком останніх. Зокрема, притаманна модерним суспільствам зосередженість на людині, її потребах і бажаннях, свободі та правах суперечить релігійній зосередженості на вищих силах та вимогах цих сил. Якщо в секулярних суспільствах релігійні організації витіснялися з публічного простору, а на їхню думку щодо принципів побудови суспільних відносин не зважали, то нинішні (постсекулярні) суспільства дозволяють присутність релігійного дискурсу в публічному просторі, визнають право релігійних суб’єктів на поширення свого світобачення. Внаслідок цього посилюється релігійна критика гуманістичного погляду на світ. Патріарх Московський Кирило кілька років тому проголосив: “Ми говоримо сьогодні про глобальну ересь людинопоклонства... Саме на подолання цієї головної ереси сучасності, яка може призвести до апокаліптичних подій, церква має спрямувати сьогодні силу свого слова та думки”¹⁶. Транслявання

¹⁴ Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета щодо положення Українського Православ’я. Українська Православна Церква Київський Патріархат. 2020. URL: https://www.cerkva.info/publications/zvernennia-patriarkha-kyivskoho-i-vsiiei-rusy-ukrainy-filareta-shchodopolozhennia-ukrainskoho-pravoslav-ia/?fbclid=IwAR1jYmdd8m-eHCHTSuytv6i9Gurvru_g9iDwKLMBZ2S-73mlmusDDaekMBA

¹⁵ У РФ обговорили надання автокефалії УПЦ на нараді Радбезу. *Українська правда*. 2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/13/7195054/>

¹⁶ Слово Святейшого Патриарха Кирилла в праздник Торжества Православия после Литургии в Храме Христа Спасителя. Русская Православная Церковь. 2016. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4410951.html>

подібних ідей може загрожувати гуманізації суспільства, підсилювати архаїзацію свідомості широких мас.

Крім того, можна згадати категоричне неприйняття прав сексуальних меншин. Церкви однозначно визначають нетрадиційні сексуальні стосунки як гріховні та неприпустимі, рішуче заперечують право на вільний вияв своїх сексуальних орієнтацій. У Декларації, підписаній у 2010 р. очільниками всіх найбільших церков і релігійних об'єднань (УПЦ, УПЦ КП, УГКЦ, Римсько-католицької церкви, Української церкви християн віри євангельської, Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів, Української християнської євангельської церкви, Української лютеранської церкви, Братства незалежних церков і місій євангельських християн-баптистів України), зазначено: “Дехто намагається переконати суспільство, що одностатева сексуальність є вродженим варіантом норми. Насправді ж такий гріховний потяг не є ні вродженою особливістю певної людини, ні варіантом нормальної статевої поведінки. З біблійної християнської точки зору одностатева сексуальність є наслідком особистого вільного, але помилкового, вибору людини та проявом глибоко вкоріненого у ній гріха”¹⁷.

Відсутність єдності у поглядах на міру загрози від вірусу COVID-19 спричинила появу конспірологічних версій, до поширення яких долучаються й священнослужителі. В Росії став відомим схиєгумен Сергій (Романов), який не визнає реальність коронавірусної інфекції та підтримує ідею, що вакцина від цього вірусу міститиме мікрочіпи, які в поєднанні з технологією передачі даних 5G забезпечать можливість контролю за вакцинованими людьми. З огляду на це, він закликав всіх нищити вишки, що забезпечуватимуть мобільний зв'язок покоління 5G¹⁸. Подібну заяву поширив Синод Православної церкви Молдови, отримавши підтримку українського митрополита Почаївського УПЦ Володимира¹⁹. Подібні радикальні виступи є епізодичними та спричинені позиціями окремих осіб, але в майбутньому не виключена більша інтенсивність подібних зіткнень.

Щодо можливого розходження релігійних поглядів з вимогами світської влади, то яскравим прикладом виявилася ситуація з реакцією релігійних суб'єктів на заборону масових зібрань людей, запроваджену Урядом України в квітні 2020 р. з метою протидії поширенню вірусу COVID-19. Богослужіння, ритуальна діяльність, які є однією з найважливіших складових релігії, пов'язані з масовими зібраннями, тому

¹⁷ Декларація християнських Церков України “Про негативне ставлення до гріха гомосексуалізму, його пропагування в суспільстві та спроб легалізації так званих одностатевих шлюбів (реєстрації одностатевих партнерств)”. Київ: Інститут релігійної свободи, 2010. URL: https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=684

¹⁸ Бунтівний схиєгумен РПЦ Сергій (Романов) закликав своїх прихильників нищити вишки мобільного зв'язку 5G. Релігійно-інформаційна служба України. 2020. URL: https://risu.ua/buntivnij-shiyegumen-rpc-sergij-romanov-zaklikav-svoyih-prihilnikiv-nishchiti-vishki-mobilnogo-zvyazku-5g_n110501

¹⁹ Митрополит Почаївський УПЦ МП застеріг від “мікрочіпної вакцини, контрольованої 5G”. Релігійно-інформаційна служба України. 2020. URL: https://risu.ua/mitropolit-pochayivskij-upc-mp-zasterig-vid-mikrochipnoyi-vakcini-kontrolovanoyi-5g_n108722

природно, що урядова заборона зустріла певний спротив з боку різних церков. Набув розголосу конфлікт у Дніпрі, коли у відповідь на саботаж одного з храмів вимоги обмеження зібрань, міський голова Б. Філатов пригрозив відключенням води та світла, а також блокуванням храмів земляними роботами перед їх входом²⁰. Схожою локацією зіткнення світських і релігійних інтересів стало м. Умань, де в умовах загрози поширення вірусу COVID-19 керівництво міста бажало б не допустити щорічного паломництва євреїв-хасидів, в чому його підтримав уряд Ізраїлю²¹.

Коли в липні 2020 р. Міністр охорони здоров'я М. Степанов головною причиною збільшення випадків захворюваності на COVID-19 у Західній Україні назвав відвідування богослужінь у храмах, Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) заявила, що подібні звинувачення є некоректними, а "церкви і релігійні організації в цілому вживають необхідних заходів щодо безпечного проведення богослужінь, інших релігійних заходів і своєї соціальної діяльності"²². У кінцевому підсумку до безпосередніх конфліктів не дійшло, Уряд та церкви пішли на взаємні поступки, проте Уряду стає складно не зважати на релігійних суб'єктів, а розходження між світськими вимогами та релігійними поглядами на світ у майбутньому можуть зростати.

З огляду на багатоконфесійність нашої країни, теоретично можуть виникати загрози від взаємодії інших, крім ПЦУ та УПЦ, релігійних організацій і груп. Можливі конфлікти між православними церквами та греко-католицькою й римсько-католицькою церквами, між православними та протестантськими й православними та харизматичними релігійними організаціями, між православними та мусульманами, між різними протестантськими церквами. Певні ризики пов'язані з можливістю використання міжрелігійних відносин іншими державами, які мають свої інтереси в Україні (США, Польщею, Туреччиною). Проте всі ці ризики є, скоріше, теоретичними, і якщо й реалізовуватимуться, то навіть не на мезо-, а на мікрорівні.

Висновки. Отже, сьогодні суспільна активність релігійних суб'єктів є одним з джерел системи основних ризиків, які постали перед Україною, хоча й не є безпосереднім джерелом. Така активність не створює системних (чи близьких до системних) ризиків, але певною мірою долучається до тих соціально-політичних і соціокультурних процесів, які становлять небезпеки для нормального функціонування українського суспільства. По-перше, це стосується процесів, пов'язаних з політичною боротьбою за визначення цивілізаційного (Захід – Росія) вектору руху України, зокрема питання орієнтації влади на країни Західної Європи та США чи на Росію. По-друге, діяльність такого потужного гравця релігійного поля, як УПЦ, може відчутно

²⁰ Мэр Днепра пригрозил церквям отключить воду и свет. *Українська правда*. 2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/04/14/7247829/>

²¹ Мер Умані ночував біля Офісу Президента, протестуючи проти приїзду хасидів у карантин. *Інтерфакс-Україна*. 2020. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/681963.html>

²² Не там шукають COVID: заява ВРЦіРО щодо звинувачень керівництва МОЗ. Релігійно-інформаційна служба України. 2020. URL: https://risu.ua/ne-tam-shukayut-covid-zayava-vrciro-shchodo-zvinuvachen-kerivnictva-moz_n110928

загрожувати процесу формування української політичної нації, внаслідок підтримки з боку УПЦ міфології “братерства” російського та українського народів і неминучості збереження особливих зв’язків між ними. І за умов відсутності суттєвих змін поточної соціально-політичної та соціокультурної ситуації та тих чинників, які її визначають, ризикогенність релігії для суспільства навряд чи суттєво зміниться. Так само, навряд чи релігійні суб’єкти зможуть зробити помітний внесок до зменшення наявних суспільних ризиків.

Водночас продукування ризиків релігією значною, якщо не визначальною мірою, було і залишиться пов’язаним із зовнішніми стосовно неї суб’єктами. Отже, в плані суспільних небезпек релігійні суб’єкти або стають інструментом інших сил, або їх можливості визначаються здатністю скористатися ситуаціями, які утворилися без їхньої участі. Відповідно, відслідковувати та реагувати на потенційні загрози, пов’язані із суспільно-релігійними процесами необхідно, але не варто переоцінювати значущість цих загроз і занадто активно реагувати на них.

Сьогодні основні ризики, пов’язані з релігією, походять від антагоністичного суперництва між двома домінуючими православними церквами – ПЦУ та УПЦ. Такий антагонізм формується внаслідок організаційного суперництва, ментальних відмінностей представників українського та російського православ’я та тісного зв’язку політики цих церков з політичними силами й групами населення, які орієнтуються на західну чи російську цивілізацію. У цьому випадку імовірні суспільні загрози від міжцерковних і державно-церковних відносин визначаються комбінацією широкого охоплення населення церковними структурами ПЦУ та УПЦ, обопільних претензій на одноосібне представлення українського православ’я, соціально-політичних орієнтацій кліру та вірян цих церков і намаганням різних політичних сил всередині України й з Росії використовувати церковні структури для досягнення своєї політичної мети.

Теоретично джерелом конфліктів можуть ставати взаємовідносини між домінуючими православними церквами та іншими релігійними організаціями (зокрема, Українською греко-католицькою церквою та протестантськими церквами) або між різноманітними неправославними церквами та деномінаціями. Проте такі конфлікти, скоріше, відбуватимуться на суспільному мікрорівні, адже в цьому випадку немає зазначеної комбінації конфліктогенних чинників. Українська греко-католицька церква охоплює хоча й помітний, але обмежений сегмент релігійної спільноти. Крім того, вона залишається регіональною церквою. Масштабні конфлікти між православними та протестантами також навряд чи можливі внаслідок обмеженого поширення протестантизму в Україні. При цьому останній не є чимось єдиним, а складається з великої кількості самостійних церков і деномінацій.

Масштабні ризики від проблем взаємодії між секулярним суспільством і релігійними суб’єктами сьогодні також видаються малоімовірними. По-перше, секулярні цінності залишаються домінуючими в українському суспільстві, і їх розходження з релігійними цінностями залишається локальним та епізодичним. По-друге, основні інтереси як широких мас населення, так і еліт, лежать у секулярній площині (площині економічних і політичних умов життя). По-третє, самі релігійні суб’єкти не готові вступати в конфлікт зі світською владою й економічними суб’єктами за широким

колом питань. Окремі конфлікти, як то з приводу санітарних вимог, пов'язаних з поширенням COVID-19, можуть відбуватися, але такі конфлікти не стають помітним і тривалим джерелом напруженості, а залишаються форс-мажорними обставинами.

Список використаних джерел

1. Арістова А. Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання: монографія. Київ: НТУ, 2007. 336 с.
2. Арістова А. Етнорелігійні конфлікти в процесах національного відродження України. *Релігійна свобода*. 2009. № 14. С. 80–83.
3. Колодний А. Міжконфесійні та міжцерковні протистояння в незалежній Україні. *Релігійна свобода*. 2005. № 9. С. 81–99.
4. Колодний А. Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки і прогнози. Київ: Інститут філософії НАН України, 2009. 450 с.
5. Здіорук С. Природа міжцерковних конфліктів у православ'ї України. *Релігійна свобода*. 2005. № 9. С. 106–112.
6. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.
7. Саган О., Здіорук С. Помісна Православна Церква: проблеми і прогнози конституювання. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 48. С. 136–159. <https://doi.org/10.32420/2008.48.1982>
8. Саган О. Державно-церковні відносини у незалежній Україні: проблеми, фактори, лінії протистояння. *Релігійна свобода*. 2013. № 17-18. С. 22–29. <https://doi.org/10.32420/rs.2013.17-18.979>
9. Чупрій Л. Діяльність релігійних організацій та загрози національній безпеці України. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 4. С. 57–64.
10. Здіорук С. Міжцерковні відносини в Православ'ї України як експлікація українсько-російських етнополітичних колізій. *Українське релігієзнавство*. 2013. № 65. С. 210–225. <https://doi.org/10.32420/2013.65.228>
11. Колодний А. Московський загарбник під опікою Московської Церкви. *Українське релігієзнавство*. 2014. № 69. С. 80–94. <https://doi.org/10.32420/2014.69.382>
12. Горкуша О., Филипович Л. Геополітичний україно-російський конфлікт: реакція українських церков. *Українське релігієзнавство*. 2016. № 79. С. 7–17. <https://doi.org/10.32420/2016.79.670>
13. Здіорук С.І. Загрози і виклики “русского міра” та московського патріархату для національної безпеки української держави. *Суспільно політичні процеси*. 2017. Вип. 1 (5). С. 277–295.
14. Vasiutynskyi V. Ukraine: Religious Confessions in the Dominance of Political Discourse. *Religion, Conflict, and Stability in the Former Soviet Union* / Edited by K. Migacheva, B. Frederick. Santa Monica, Calif.: RAND Corporation, 2018. P. 139–158.
15. Релігійна безпека/небезпека України: збірник наукових праць і матеріалів / за ред. А. Колодного. Київ: Українська асоціація релігієзнавців, 2019. 316 с.
16. Саган О. Конституювання Православної Церкви України як чинник зміни культурно-цивілізаційної парадигми незалежної України. *Українське релігієзнавство*. 2019. № 88. С. 23–39. <https://doi.org/10.32420/2019.88.1393>
17. Филипович Л. Православні Церкви України в новій релігійній і соціо-політичній реальності: небезпеки і виклики. *Волинський Благовісник*. 2019. № 7. С. 329–339. <http://doi.org/10.33209/2519-4348-2019-7-66>
18. Титаренко В., Филипович Л. Проблемні аспекти міжконфесійних та державно-конфесійних відносин у сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні. *Релігійна свобода*. 2020. № 24. С. 55–64. <https://doi.org/10.32420/rs.2020.24.1782>
19. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України. 2019. Вип. 6 (20). 518 с.

20. Bogdan O. Believers in the Ukrainian Orthodox Churches of Kyiv and Moscow Patriarchates: sociodemographic differentiation and political opinions. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2017. Вип. 38. С. 41–49.

21. Держава і церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова, 2019. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf

22. Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України. Аналітична доповідь про ситуацію зі свободою віросповідання та релігійно-вмотивовані переслідування на окремих територіях Донецької та Луганської областей Східної України, тимчасово окупованих Російською Федерацією. Київ: Інститут релігійної свободи, 2018. URL: <https://irf.in.ua/files/publications/2018.10.24-IRF-Report-UKR.pdf>

Отримано 25.08.20 та оновлено 10.09.20

References

1. Aristova, A. (2007). Religious conflicts in modern world: their nature, manifestations, ways of resolving. Kyiv: NTU [in Ukrainian]
2. Aristova, A. (2009). Ethno-religious conflicts in processes of national revival of Ukraine. *Religious freedom*, 14, 80-83 [in Ukrainian]
3. Kolodnyi, A. (2005). Inter-confessional and inter-church opposition in the independent Ukraine. *Religious freedom*, 9, 81-99 [in Ukrainian]
4. Kolodnyi, A. (2009). Religious present of Ukraine: reflection, assessments and forecast. Kyiv: H. Skovoroda Institute of philosophy of NAS of Ukraine [in Ukrainian]
5. Zdioruk, S. (2005). The nature of inter-church conflicts in Orthodoxy of Ukraine. *Religious freedom*, 9, 106-112 [in Ukrainian]
6. Religious factor in the processes on nation and state creation: experience of modern Ukraine. (2012). Kyiv: I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
7. Sagan, O., Zdioruk, S. (2008). Local Orthodox Church: Constitutional Issues and Forecasts. *Ukrainian Religious Studies*, 48, 136-159 7. <https://doi.org/10.32420/2008.48.1982> [in Ukrainian]
8. Sagan, O. (2013). State-Church Relations in an Independent Ukraine: Problems, Factors, Line of Confrontation. *Religious freedom*, 17-18, 22-29. <https://doi.org/10.32420/rs.2013.17-18.979> [in Ukrainian]
9. Chuprii, L. (2011). Activity of religious organizations and threats for national security of Ukraine. *Strategic Priorities*, 4, 57-64 [in Ukrainian]
10. Zdioruk, S. (2013). Inter-Church Relations in Orthodoxy of Ukraine as an Explication of Ukrainian-Russian Ethnic-Political Clashes. *Ukrainian Religious Studies*, 65, 210-225. <https://doi.org/10.32420/2013.65.228> [in Ukrainian]
11. Kolodnyi, A. (2014). Moscow invader under the care of the Moscow Church. *Ukrainian Religious Studies*, 69, 80-94. <https://doi.org/10.32420/2014.69.382> [in Ukrainian]
12. Gorkusha, O., Fylypovych, L. (2016). Geopolitical Ukrainian-Russian conflict: the reaction of Ukrainian churches. *Ukrainian Religious Studies*, 79, 7-17. <https://doi.org/10.32420/2016.79.670> [in Ukrainian]
13. Zdioruk, S. (2017). Threats and challenges of the “Russian world” and the Moscow patriarchate to the national security of the Ukrainian state. *Suspil'no-politychni protsesy*, 1 (5), 277-295 [in Ukrainian]
14. Vasiutynskyi, V. (2018). Ukraine: Religious Confessions in Competition Under the Dominance of Political Discourse. In K. Migacheva, B. Frederick (Eds.), *Religion, Conflict, and Stability in the Former Soviet Union* (pp. 139-158). Santa Monica, Calif.: RAND Corporation.

15. Kolodnyi, A. (Ed.). (2019). Religious security/unsecurity of Ukraine. Collection of scientific works and materials. Kyiv: Ukrainian Association of Researchers of Religion [in Ukrainian]
16. Sagan, O. (2019). Constituting of the Ukrainian Orthodox Church as a factor in changing the cultural-civilizational paradigm of independent Ukraine. *Ukrainian Religious Studies*, 88, 23-39. <https://doi.org/10.32420/2019.88.1393> [in Ukrainian]
17. Fylypovych, L. (2019). Orthodox Churches of Ukraine in new religious and socio-political reality: dangers and challenges. *Volynskyi Blahovisnyk*, 7, 329-339. <http://doi.org/10.33209/2519-4348-2019-7-66> [in Ukrainian]
18. Tytarenko, V., Fylypovych, O. (2020). Problematic aspects interdenominational and state-denominational relations in the socio-political situation in Ukraine. *Religious freedom*, 24, 55-64. <https://doi.org/10.32420/rs.2020.24.1782> [in Ukrainian]
19. Ukrainian Society: monitoring of social changes. (2019). Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine [in Ukrainian]
20. Bogdan, O. (2017). Believers in the Ukrainian Orthodox Churches of Kyiv and Moscow Patriarchates: sociodemographic differentiation and political opinions. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods*, 38, 41-49.
21. State and Church in Ukraine-2019: outcomes of year and perspectives of the relationship development (informational materials). (2019). Kyiv: Razumkov centre. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf [in Ukrainian]
22. Vasin, M. (2017). Freedom of thought, conscience and religion in Ukraine – 2016. Kyiv: Institute for Religious Freedom. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1784%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk [in Ukrainian]
23. Freedom of denomination under the sight: Russian terror in the occupied territories of Eastern Ukraine. Analytical report on the situation of freedom of denomination and religious-based persecution in part of territories of Donetsk and Lugansk regions of Eastern Ukraine temporarily occupied by the Russian Federation. (2018). Kyiv: Institute for Religious Freedom. URL: <https://irf.in.ua/files/publications/2018.10.24-IRF-Report-UKR.pdf> [in Ukrainian]

Received on 25.08.20 and updated on 10.09.20